

**NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏSƏRLƏRİNƏ DİNİ
KONTEKSTDƏ YANAŞMA**

**APPROACH TO NIZAMI GANJAVI'S ACTIVITY IN A
RELIGIOUS CONTEXT**

**ПОДХОД К ТВОРЧЕСТВУ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В
РЕЛИГИОЗНОМ КОНТЕКСТЕ**

Aybəniz ƏSGƏROVA

*Sumqayıt şəhəri 15 nömrəli tam
orta məktəbin müəllimi*

Summary

The information energy transmitted by the great poet from the beginning of the ninth century to the people of the twenty-first century is inexhaustible. Nizami's peak of thinking and perfection will be discovered when the mind and perfection in the world will prevail over everything and conquer everything. For the time being, from the day of the creation of mankind, generations have passed from one generation to another on these bloody, ups and downs for the sake of these good desires and deeds.

Nizami Ganjavi is one of the rare figures in the history of not only literature and art, but also human civilization in general, whose appreciation and respect for his work knows no national, racial, religious, geographical boundaries, and there is no time frame for this capitalist poet. Today, the 880 years that have elapsed since he wrote and created are just one episode of his permanence in terms of time.

Nizami Ganjavi enriched the artistic thought of the East with scientific and philosophical ideas and raised his poetry to unprecedented heights with his universal and miraculous poetic power.

When we study the works of Nizami Ganjavi, we can see that the Islamic religion and the Islamic way of thinking crossed the whole line like a red line. The great poet of Azerbaijani-Turkish literature Nizami Ganjavi gave wide space to the interpretation of Islamic values in all his works, articulated the commands in the holy book of God Almighty in an artistic way, and used various means for people to perceive these

divine values. In this way, if we look at the works of the great writer, Sheikh Nizami Ganjavi, we can see that he knew Islam very well, the Age of Happiness, and was a true lover of the Prophet. The most important part of Nizami's work consists of wise stories aimed at the psychologically correct formation of the human personality.

Key words: Nizami Ganjavi, religion, Islam, poem, “Khamsa”, genius, world

Резюме

Информационная энергия, переданная великим поэтом с начала девятого века людям двадцать первого века, неисчерпаема. Пик мышления и совершенства Низами будет обнаружен, когда разум и совершенство в мире возьмут верх над всем и победят все. В настоящее время, со дня сотворения человечества, поколения следовали друг за другом в кровавых взлетах и падениях ради этих добрых желаний и поступков.

Низами Гянджеви – одна из редких фигур в истории не только литературы и искусства, но и человеческой цивилизации в целом, чья оценка и уважение к его творчеству не знает национальных, расовых, религиозных, географических границ, и нет временных рамок для этого капиталистического поэта. Сегодня 880 лет, прошедшие с момента его написания, – лишь один эпизод его безвременья.

Низами Гянджеви обогатил художественную мысль Востока научными и философскими идеями и поднял свою поэзию на небывалую высоту своей универсальной и чудесной поэтической силой.

Когда мы изучаем работы Низами Гянджеви, мы видим, что исламская религия и исламский образ мышления пересекли всю черту, как красная линия. Великий поэт Азербайджанской-турецкой литературы Низами Гянджеви во всех своих произведениях дал широкое пространство толкованию исламских ценностей, художественно сформулировал заповеди священной книги Всемогущего Бога и использовал различные средства для восприятия людьми этих божественных ценностей. ценности и принимают эти божественные измерения. Таким образом, если мы посмотрим на произведения великого писателя шейха Низами

Гянджеви, мы увидим, что он очень хорошо знал Ислам, Эпоху счастья и был истинным любителем Пророка. Важнейшая часть творчества Низами – мудрые рассказы, направленные на психологически правильное формирование личности человека.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, религия, ислам, стихотворение, «Хамса», гений, мир

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında üslub məsələləri daha çox yeni və müasir dövrlə məhdudlaşır və çox halda yalnız dilçilik aspektində, həm də epizodik halda qoyulur. Klassik ədəbiyyatın üslubu isə hələ konkret olaraq elmi baxımdan müəyyənləşdirilməmişdir. Bu sahədə yarımçıq da olsa ümumi müddəalar və təsnifat yoxdur. Ona görə bütün dövrün şairləri sadəcə klassik ənənələrin davamçıları sayılır. Halbuki klassik ədəbiyyatın ayrı-ayrı dövrlərində müxtəlif üslublar mövcud olmuşdur. Başqa bir yandan, ədəbi üslub poetika ilə bağlı bir məsələdir və poetik dilin xüsusiyyətlərini öyrənmədən şairin üslubunu müəyyənləşdirmək olmaz. Orta çağlar farsdilli poeziyada Azərbaycan üslubu Xaqanidən başlasa da, onu mükəmməl biçimə salan, bəlağət və fəsaahət baxımından cilalayan Nizami Gəncəvidir. Bu üslubun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri – ərəb söz və ifadələrinin ədəbi dilə, xüsusilə, poeziyaya nüfuzudur. Həmin prosesin əsasında isə Qurani-Kərim və hədislər dayanır. Bu üslubun ikinci mühüm cəhəti poetik dilin bəlağət və fəsaahət baxımından cilalanması və zənginliyindən ibarətdir. Həmin cəhətin kökündə yenə Quran və hədislərin bəlağəti dayanır. Şübhəsiz, hədislərlə müqayisədə öz bənzərsiz üslubu və bəlağət möcüzəsi ilə seçilən Quranın ədəbi əsərlərə təsiri daha çox olmuşdur.

Orta çağların məşhur ədəbi simalarından olan Nizami Gəncəvinin poetikasını araşdırarkən bu önəmli məqamı nəzərdən qaçırmaq olmaz. Həmin məsələnin əhəmiyyəti bir də onunla təsdiqlənir ki, mütəfəkkir şair farsdilli poeziyada yeni bir üslubun – İraq və Azərbaycan üslubunun aparıcı nümayəndəsi sayılır.

Nizami Gəncəvi vətənə, torpağa, doğma dilə məhəbbəti insana xas olan ən yüksək cəhətlər kimi təqdim edir. Yeni poetik məktəbin əsasını qoymaqla şairin yaradıcılığı orta əsrlər hüquqi, ictimasi-siyasi fikir tarixində yeni mərhələ təşkil edir. Nizami beytlərində elm və bədiilik vəhdətdədir. Əsərləri dövrünün bütün elmlərinə dərinləndirən bələd olduğundan xəbər verir. Nizami irsinin müxtəlif elm sahələrində çalışan alimlərin diqqətini cəlb etməsi də sırf bununla bağlıdır. Poemaları fəlsəfi poeziyanın örnəyi kimi də dəyərlidir, burada hər beytdə gizli mənalara yer almışdır. Bu ilin “Nizami Gəncəvi ili” elan olunmasının mühüm cəhətlərindən biri də odur ki, şairin yaradıcılığında tədqiqata ehtiyacı olan sahələrə bir daha nəzər salınacaq, mübahisəli fikirlərə aydınlıq gətirməyə kömək edəcəkdir. Eləcə də qədim mədəniyyətimizi beynəlxalq aləmdə tanıtmada daha geniş imkanlar yaranacaqdır. “Xəmsə” Azərbaycan mədəniyyətinin güzgüsüdür.

Bütün dünyanın “Gəncəli dahi” kimi tanıdığı Nizaminin yaradıcılığı ona görə global hadisədir ki, Azərbaycan şairinin irsində təkcə Şərqi Ədəbi-mədəni dəyərləri deyil, eyni zamanda Qərbi, yəni o dövrün Qərbi olan antik ədəbi-mədəni dəyərlər öz kamilliyətini tapmışdır. Əslində, Nizami yaradıcılığını tam mənası ilə klassik dövrün yeni mərhələsi kimi qiymətləndirmək olar. Çünki məhz Nizaminin yüksək humanist fikirlərində orta əsrlərin mistikasından oyanıb sağlam və ayıq təfəkkürlə hadisə və predmetlərə, insana, cəmiyyət həyatının məna və mahiyyətinə rəşional, məntiqi yanaşma tərzinin şahidi oluruq. İnsan xoşbəxt yaşamaq üçün yaradılmışdır və bu ilahi qədər, tanrısal taleyi heç bir şərq qüvvə dəyişdirə bilməz. Nizaminin bütün yaradıcılığında işıqlı bir xətt kimi keçən əsas ideya məhz budur. Həmin ideya bir də az sonra dünya ədəbiyyatlarında özünü Avropa Renessansı sənətkarlarının yaradıcılığında bürüzə verəcəkdir. Nizami demişdir:

İnsana arxadır onun kamalı,
Ağıldır hər kəsin dövləti, malı

(Gəncəvi Nizami: 2004 (4), 41).

İnsan zəkası təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunlarına, həya-

tın sirli mənalarına getdikcə daha çox yol açır. Nizami öyrədir ki, yaradılışdan əsas məqsəd insandır, insanın işə bacarmadığı şey yoxdur.

Şairin bu sözlərindən qüvvət alaraq böyük cəsarətlə “Xəmsə” poemalarını bir-birinin ardınca oxuyub Nizaminin hikmət gülüstanını bəzəyən əlvan çiçəklərdən öz çeşidlərinə görə bir neçə güldəstə düzəltmək fikrinə düşdüm. Budur, onları bir töhfə kimi oxuculara təqdim edirəm.

Əlbəttə, bu kitabı Nizami təliminin ancaq bir hissəsi kimi qiymətləndirmək lazımdır. Şübhəsiz, bu da öz məzmunu etibarilə həm gənclərimizin tərbiyəsi işində böyük əhəmiyyətə malikdir, həm də müxtəlif münasibətlərdə Nizami əsərlərinə istinad edən tədqiqatçılar üçün faydalıdır.

Nizami sənətinin ölməzliyi bir də özünü insan psixologiyasının əbədi problematikasını kəşf etməsində və bu problematikanın həlli yollarını göstərməsindədir. Ədəbiyyatın bəşər həyatında və bəşəriyyətin mədəni inkişafında oynadığı rolu da bəlkə elə bunda axtarmaq lazımdır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının və başında Nizami kimi dühalar duran yazılı ədəbiyyatın uzun yüzilliklər boyu apardığı etik-didaktik təbliğat olmasaydı, dünya səviyyəsində özünü göstərən bu qədər zülm və zorakılıqlar, haqsızlıq və ədalətsizliklər indikindən daha artıq olar, sivilizasiyanın əldə etdiyi çağdaş nailiyyətlər haqqında ancaq arzulamaq lazım gələrdi. Nizami yaradıcılığının zirvəsinə doğru dabanbasma gələn global fəlakətin – monqol basqınlарının bu böyük dahinin əsərlərini öz tonqalları altında məhv etməməsi bu gün bəzən təfəkkür tərzimizi humanizm baxımından xeyli qabaqlayan Nizami irsindən bəhrələnməyimizə imkan yaratmışdır.

Nizami yaradıcılığının ölməzliyini təmin edən səbəblərdən biri də onun qoyub həll etdiyi ictimai problemlərdir. Şairə görə, cəmiyyətin başında ağıllı, maarifpərvər hökmdar durmalı, bununla da insanların cəmiyyətdəki ahəngdar münasibətlərini təmin etməlidir. Hökmdar ictimai mühitin başında duran bir şəxs olduğundan, həmin mühitin sağlamlığı bir çox cəhətdən onun

şəxsi keyfiyyətlərindən asılıdır. Şairin bütün əsərlərində qoyulan başlıca problem bundan ibarətdir ki, dövlət başçısı Tanrı qarşısında götürdüyü öhdəliklərə əməl etməli, tabeliyində olan insanların xoşbəxtliyi və rahatlığı uğrunda çalışmaqdan bir an belə geri durmamalıdır. Yalnız bu halda cəmiyyətdə fərdlərin ahəngdar inkişafı təmin edilə bilər, Tanrının insanı yaradarkən qarşıya qoyduğu məqsədlər həyata keçirilə bilər.

Nizami dünya ədəbiyyat xəzinəsinə beş məsnəvidən ibarət “Xəmsə”si ilə əvəzsiz bir töhfə vermişdir. Onun yaratdığı ədəbi məktəb özündən sonra bütün Şərq xalqlarının ədəbiyyat tarixində ən davamlı bir ənənəyə çevrilmişdir və bu ənənə XX əsrin əvvəllərində davam etmişdir. Təsadüfi deyil ki, tanınmış alim Qəzənfər Əliyev özünün “Темы и сюжеты Низами в литературе народов Востока” kitabında onun irsini “bədi hünər məktəbi və mükəmməl ideyalar xəzinəsi kimi”, Rüstəm Əliyev isə «Низами Генджеви» adlı kitabında şairin yaradıcılığını dahiyənə hesab edərək dünya ədəbiyyatının qızıl fondunda fəxri yerə layiq olduğunu vurğulayır.

Zəngin mədəniyyət tariximizin ən ünlü simalarından olan N.Gəncəvinin dərin və sonsuz ümmana bənzəyən poeziyasında həm milli-mənəvi, həm də ümumbəşəri dəyərlər öz parlaq əksini tapmışdır. “Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı”nda (30 Dekabr 2011-ci il) bu cəhət xüsusi vurğulanmışdır: “Bəşər bədi fikrinin nadir hadisəsi olan Nizami yaradıcılığı səkkiz əsrdən artıqdır ki, xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir... Nizami Gəncəvi ümumbəşəri mahiyyət daşıyan, ecazkar poetik qüvvəyə malik yaradıcılığı ilə Şərq bədi təfəkkürünü elmi-fəlsəfi fikirlərlə zənginləşdirmiş və şeiriyyəti görünməmiş yüksəkliklərə qaldırmışdır. Mütəfəkkir şairin məşhur “Xəmsə”si insanlığın mənəvi sərvətlər axtarışının zirvəsində dayanaraq, dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında layiqli yer tutur. Qüdrətli söz ustasının bəşəriyyətin bədi fikir salnaməsində yeni parlaq səhifə

açmış ölməz əsərləri bu gün də insanların mənəvi-əxlaqi kamilləşməsinə misilsiz xidmət göstərir” (3).

Nizami Gəncəvi əsərlərində islamın təbliği

Fransız şərqşünası H.Bamate 1958-ci ildə Paris şəhərində fransız dilində çap etdirdiyi “İslam dünyası” adlı kitabında N.Gəncəvi haqqında yazır: “Şair öz dövründə böyük hörmət sahibi, səmimi, ehtiramlı, mömin, heç bir səhvi olmayan bir insan olmuşdur”.

Azərbaycan tarixində XI əsrdə oğuz tayfalarının gəlişi və etnik kompleksdə aparıcı rol oynaması yeni etnosun formalaşması üçün yüksək bir mərhələ oldu. Əslində bu, patriantlıq deyil, repatriantlıq sayılmalıdır. Çünki türklər başqa etnosun vətəninə deyil, öz vətənlərinə dönmüşdülər. XI əsrin ikinci yarısında islamı qəbul etdikdən sonra Qərbə doğru hərəkətini uğurla davam etdirən Səlcuq türkləri Toğrul bəyin başçılığı altında Azərbaycan torpaqlarını da fəth etməyə başladılar. Toğrul bəyin ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Alp Arslanın dövründə Səlcuq və Oğuz tayfa birləşmələrinin zəfər yürüşləri davam edir və onlar yeni-yeni ərazilərə sahib olurlar.

N.Gəncəvinin yaşayıb-yaratdığı XII əsr Yaxın və Orta Şərq regionunda Türk əsri kimi xarakterizə oluna bilər. Türk deyər-kən burada ilk növbədə oğuzlar nəzərdə tutulur. Bu dövrdə türklərin yüksək nailiyyətlər əldə etməsi bir çox tarixçilər tərəfindən etiraf və təsdiq edilmişdir. Hətta Malazgird savaşından öncə xəlifə Qaim bin Əmrillah Alp Arslanın qələbəsi üçün xüsusi bir dua mətni hazırladıb bütün islam ölkələrində cümə namazında oxutdurmuşdu (İsgəndərova: 2006, 6).

XI əsrdən etibarən bütövlükdə İslam dünyasının inkişafı, bu dinin inkişafı türklərin adı ilə bağlanır, İslam tarixində türk mərhələsi başlanır. Doğrudur, Yaxın Şərqdə ədəbi dil kimi hələ 150 ilə yaxın istinasız olaraq fars dilindən istifadə edilir, ancaq türk ruhu qəti şəkildə ədəbi-mədəni mühitə daxil olur. Orta Asiyada hələ Malazgird döyüşündən iki il əvvəl – 1069-cu ildə böyük türk şairi Yusif Xas Hacib “Türk Şahnaməsi” adı ilə məşhur olan

“Qutadqu Bilig” əsərini yazmışdı (Apoyev Bayram: 2012, 23).

Nizami Gəncəvi üçün şəxsiyyətin ən yüksək meyarı insanlıq idi. İrqi, milli və dini ayrı-seçkiliyi qətiyyətlə rədd edən şairin qəhrəmanları içərisində türk, fars, ərəb, çinli, hindli, zənci, yunan, gürcü və s. xalqların nümayəndələrinə rast gəlinir. Humanist və tolerant şair müxtəlif dinlərə mənsub bu qəhrəmanların heç birinin milliyyətinə, dini görüşlərinə qarşı çıxmır. Onun qəhrəmanları ədalət, xalq xoşbəxtliyi, yüksək məqsədlər uğrunda mübarizə aparırlar. İnsan şəxsiyyətinə, insan əməyinə ehtiram şairin yaradıcılığının aparıcı mövzularındandır.

Nizami Gəncəvi həm də vətənpərvər şair idi. O, təsvir etdiyi bütün hadisələri Azərbaycanla əlaqələndirməyə, vətənin keçmiş günlərini tərənnüm etməyə çalışmışdır. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında vətən məhəbbəti doğma xalq yolunda qəhrəmanlıq ideyası ilə birləşir.

Ön Asiya ədəbiyyatlarında poema janrının əsas xarakteristikalarının araşdırılması bir nizamişünas kimi Bertels üçün daha böyük önəm kəsb edirdi. Alim Nizami Gəncəvinin poemalarını orta əsrlər Ön Asiya, özəlliklə fars və ərəb ədəbiyyatlarında poema janrının inkişafı kontekstində öyrənirdi. Bertels eləcə də sufi dünya modelini, onun poemanın (məsnəvinin) kompozisiyasında və janr xüsusiyyətlərində inikasını – məsnəvi üçün səciyyəvi olan müəllifin hüduddankənar (ilahi) bilik qaynağına müraciəti, bütün varlığın başlanğıcının və zamanın sonunun mövcudluğu, arifi (müridi) həyat səfərlərində müşayiət edən ilahi təlimatçı obrazı (Xızır peyğəmbər) tədqiq etmişdir. Nizami Gəncəvi poemalarında və bütövlükdə məsnəvi janrında təsadüf olunan Quran kəlamları və istinadlar sahəsində Bertelsin müşahidələri qeyri-adi dərəcədə dəqiq və doğrudur.

Keçən əsrin 30-cu illərinin ikinci yarısında böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının öyrənilməsi Y.E.Bertelsin elmi yaradıcılığının əsas istiqamətlərindən birinə çevrildi. Formal şəkildə bu, Nizaminin yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı olsa da, mahiyyətcə XX əsrin 30-cu illərində Gəncə

dahisinə marağın sovet şərqşünaslığında yüksək nöqtəyə çatması ilə izah edilə bilər.

İlk vaxtlar XIX-XX əsrin əvvəlləri Avropa nizamişünaslığı ənənələri təsirində olan Bertels az müddət sonra bu ənənələrə tənqidi yanaşaraq Nizami Gəncəvinin həyat və sənət yolu haqqında özünün orijinal, bəzi hallarda inqilabi konsepsiyasını irəli sürdü.

Bertelsin elmi yaradıcılığında məşhur Nizami mövzusunda nələr daxildir. “Nizamişünaslıq mövzusu” deyərkən məhz aşağıdakı əsərlər nəzərdə tutulur: bilavasitə Bertelsin rəhbərliyi altında və onun işləyib hazırladığı tekstoloji və təfsirçilik prinsipləri əsasında tərtib olunmuş Nizami əsərlərinin elmi-tənqidi mətnləri; böyük Azərbaycan şairinə həsr olunmuş monoqrafiyanın üç variantı (“Velikiy azərbaydjanskiy poet Nizami. Epoxa – jizn – tvorçestvo”. Bakı: 1940; “Nizami”. Moskva: “Molodaya qvardiya”, 1947; “Nizami. Tvorçeskiy put poeta”. Moskva: 1956). “Nizamişünaslıq mövzusu”na “İskəndər haqqında roman və Şərqdə onun başlıca versiyaları” monoqrafiyası da çox yaxındır. Burada Nizaminin “İskəndərnamə” poeması farsdilli və hind poeziyasındakı konkret epik əsərlərdə öz əksini tapmış İskəndəri-Zülqərneyn haqqında mifinin variantı kimi nəzərdən keçirilir.

Dahi şairin elmi fikirlərinə xüsusi tədqiqat işi həsr edən və həmin tədqiqatın nəticəsi kimi “Nizami – elmsünas” adlı sanballı monoqrafiya çap etdirən Əhmədağa Əhmədov N.Gəncəvinin təbiətşünas, həndəsəşünas, səmaşünas, ulduzşünas, musiqişünas, rəvanşünas psixoloq, elşünas, etnoqraf, islamşünas və sözsünas bir alim olduğunu elmi dəlillərlə sübut etmişdir. Müəllif monoqrafiyasının “Xatimə” adlanan xülasəsində yazır: “Nizami böyük bir tarixçidir. O, bütün Orta və Yaxın Şərq tarixini dərinlən öyrənmiş və mənbələrdən ələ gətirdiyi sənədləri bir tarixşünas kimi məharətlə təhqiq və tədqiq edəndən sonra topladığı məlumatı nizama salıb nəzmə çəkmişdir” (Əhmədov: 1992, 271).

Məhəbbətin mənşəyindən danışanlar əvvəl belə bir sorğuya cavab axtarmışlar: ulu əcdad onu barbarlığın içərisindən keçirib gətirmişdir, yoxsa bünövrəsi mədəniyyətlə qoyulmuşdur? Çoxları

belə hesab edir ki, eşq duyğusu məkr, nifrət, paxıllıq, dostluqdan və ana-övlad bağlılığından sonra meydana gəlmişdir. Y.B.Ryurikov sadalananları sevginin “böyük qardaşları” kimi götürüb bildirir ki, toplum halındakı mağara insanları kütləvi nikahla yaşayırdılar və yəqin eşq duyğusundan tamam məhrum idilər. Bu qənaətlərdə məsələnin prinsipial şəkildə bütün dünya xalqları üçün xarakterik hal kimi təqdimi ilə razılaşmaq mümkün deyil. Çoxsaylı yazılı mənbələrə, o cümlədən Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasına əsasən yalnız bir cəhətə haqq qazandırmaq olar ki, orta əsrlərin başlanğıcında İslam Ərəbistanında, doğrudan da, cəmiyyət məhəbbətin nə olduğunu anlamırdı. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznaməsinin eramızdan əvvəlki çağlarda yaranan “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul” boyunda F.Engelsin “Orta əsrlərdə fərdi məhəbbətdən söhbət açmaq həqiqətə uyğun deyil” mülahizəsinin tamamilə əksinin şahidi oluruq. Qədim türk yazılı abidəsində ilkin ailə münasibətlərinin məhəbbət üzərində qurulub möhkəm sütunlar əmələ gətirdiyinin geniş təsviri verilir. Tanrının işinə qarışıb “ölüm mələyi” (sonrakı variantlarda Əzrayıl şəklinə düşmüşdür) ilə qarşı-qarşıya gələn Dəli Domrul günahının bağışlanması üçün öz canı əvəzinə başqa can ödəmək məcburiyyətində qalır. Boyda ata-ananın övladına, eləcə də əksinə, övladın ata-anasına sevgisinin sönüklüyü göstərir ki, hadisələr türkün “atalar kultu”ndan daha əvvəlki dövrə aiddir. Çünki Dəli Domrulun valideynləri övladlarının ölümü ilə razılaşır, dünyanın ləzzətini alıb son mənzilin astanasına çatsalar da, quru canlarını onun yaşaması yolunda qiymirlər.

Şərqdə formalaşan kitablارın (əlyazmalar: divan ədəbiyyatı və epik poemalar nəzərdə tutulur) özünəməxsus ənənəsi, quruluşu, rəsmi girişi, başlanğıcı, ardıcılığı, sonu, ümumi prinsipləri və fərqli xüsusiyyətləri vardır. Bəzi cəhətlər uzun yol boyu sınaqlardan keçən tarixi təcrübədən, bəziləri də İslam ədəbi prosesindən hazır şəkildə alınmışdır. Bədii mətnin Şərqə məxsus spesifik strukturu müəyyən mərhələdə dünya ədəbiyyatında aparıcı rola malik olmuş, hətta Avropa mədəniyyətinin “İlahi

komediya”, “Dekameron”, “Qeptameron”, “Şərq-qərb divanı” kimi əsərlərin özülünü təşkil etmişdir.

İnanc sistemlərini qarşılaşdırmaqla birinin digərindən üstünlüyünü göstərən əlamətlərin qabardılmasının tarixi çox qədimdir. Mifik görüşlərdə kultlardan hansının birincilik qazanması uğrunda mübarizə aparılmasının köklərinə bağlanır. Bu motiv sonralar islamla xristianlığın müqayisəsi şəklinə salınmışdır. “Şeyx Sənan”, “Əsli və Kərəm” əfsanələrinin mayasında da məhz müsəlman aşıqla xristian məşuqənin eşq macəraları durur. “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa”, “Fərhad və Şirin”, yaxud “Xosrov və Şirin”, “Tahir və Zöhrə” və digər eşq hekayətləri onlardan törəmişdir. Əgər mifologiyada Günəşlə Ayın, Yerlə Göyün sevgisi işıqla qaranlığın, istiyə soyuğun, xeyirlə şərin vəhdətindən yaranmışdısa, bu əfsanədə Qızılıgüllə Bülbülün fədakarlığı ilə əvəzlənmiş və dünyanın bütün əzab-əziyyətinin gözəllik qarşısında heçliyinə insanları inandırmışdır.

Ərəb folklorunun məhsulu olan “Şeyx Sənan”ın yaranma tarixi islamın meydana gəlməsindən uzağa getmir. Türk təfəkküründən doğan “Əsli və Kərəm”in kökləri isə daha dərinədir. Eşq ahından hər iki gənc od tutub yanır. Xeyiri təmsil edən qəhrəmanların külü basdırılan torpaqda qızılıgül kolu bitir. Qızılıgül Günəşin simvoludur. Şərin təmsilçisi – keşiş dəfn olunan yerdə isə qara tikan yetişir. Azərbaycan türklərinin qədim inanclarında qara tikan divlərin dırnaqlarıdır.

Əfsanədə göstərilir ki, müsəlman xanın ölkəsini xristian vəzir idarə edir. Bu, islamın (ola bilsin ki, daha əski çağların inancında Göy tanrısının) tək Allaha söykənən başqa din sisteminə hörmətlə yanaşmasına işarədir. Tarixdə də belə olmuşdur. Hunlar, Göy türklər müsəlmanlaşandan sonra da qonşu xristian ölkələrinə sülh və dostluq şəraitində yaşamağı təklif etmişdilər. Onlarla hər cür iqtisadi-mədəni əlaqəni razılıqla qarşılımışdılar. Lakin qara keşiş ölkəsini ona etibar edən xanın oğluna qızını ərə verməyi özünə sığışdırmır.

Dini baxışlar arasındakı fərq ortaya çıxanda islamın təm-

silçisi güzəştə getməyə hazır olduğunu nümayiş etdirir. Xristian qara keşiş isə mühafizəkardır. Qərribə orasıdır ki, xanın süfrəsinin ətrafında oturub onun çörəyini yeyəndə, kef məclislərində əylənəndə onların Allahları arasında fərqi görməməzliyə vururdu. Elə ki, qanın qarışması məsələsi ortaya çıxır, onda qara keşiş üçün baxışlar da ayrılır, Allahlar da.

Əslində Kərəmin sevgisi də islamla bir araya sığmır. O, Məcnun kimi öz zamanının əksər ölkələrini qarış-qarış gəzib doluşmaqla həm istəklisinə qovuşmağa can atır, həm də insanlara eşqin ülviliyini nümayiş etdirir. Məcnunun atasından fərqli olaraq xan insanlıq naminə ehkamları pozur. Qara keşişin hərəkətləri isə heç bir xristian ölkəsinin adətləri ilə üst-üstə düşmür. Məhz buna görə sonralar xalq bir qədər də konkretləşmə aparmışdır, eyni motiv əsasında düzüb-qoşduğu məhəbbət dastanında qara keşişi erməniləşdirmişdir. Çünki humanizmlə, bəşərliklə bir araya sığmayan qəddarlıq (halbuki islamın da, xristianlığın da ümumi kodeksində aldatmaq, övlada, dostluğa xəyanət etmək, ülvü hissləri boğmaq, yediyi çörəyə arxa çevirmək yoxdur) ancaq mənfur qonşularımızın əqidəsinə uyğun gəlirdi.

Dünya şöhrətli şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvi (XII əsr) haqqındakı araşdırmaların əhatəsi və sayı böyükdür. Bu araşdırmalarda onun həyatından, mühitindən bəhs ediləndə çox zaman islamla əlaqəsindən də söz açılmışdır. Bu cəhətə azərbaycanlı, iranlı, rusiyalı, türkiyəli müəlliflərin əsərlərində rast gəlirik. Ümumiyyətlə, son iki əsrdə aparılan araşdırmaların istinad etdiyi əsas qaynaq “Təzkireyi-Dövlətşah”dır. Təzkirədəki “Şeyx Nizami, Şeyx Fərəcəyi Zəncaninin (Tanrı onun əziz sirrini təqdis etsin) müridlərindən idi” (Dövlətşah, 1990: 213) cümləsi araşdırıcıların mübahisəsinə səbəb olmuş, bəziləri bu şəxsin onun həqiqi (birbaşa) mürşidi olduğunu, bəziləri isə yaşam tarixləri uyğun gəlmədiyi üçün sadəcə onu özünə xəyali olaraq mürşid qəbul etdiyini qeyd etmişlər. Nazir Akalın (Nazir Akalın 1998, 73-74) “Nizami Gəncəvinin həyatı, ədəbi şəxsiyyəti və əsərləri” başlıqlı məqaləsinin “Mürşidi” adlı bölümündə bəzi

təzkiyələrə və Vilhelm Baxer, Ahmed Atəş kimi araşdırıcıların yazdıqlarına istinadən Şeyx Fərəci-Zəncaninin onun mürsədi olması ehtimalını şübhə altına alır: “Dövlətşah, Lütfəli Azər, Məhəmməd Qüdrətullah Qupaməvi və Rza Kulixan Hidayət kimi təzkiyə müəllifləri ilə ədəbiyyat tarixçisi Şibli Numani şairin sülük aləmində, məşayihin məşhurlarından Şeyx Fərəci-Zəncaninin iradəsinə təslim olduğunu qeyd edirlər. Ahmed Atəş, bu şeyxin “Həft İqlim” əsərindən Zəncandan kənara getmədiyinin bəlli olduğunu və ölümünün 557/1181-1182-ci ilə təsadüf etdiyini, yenə Gəncədən çıxmayan Nizaminin də onunla görüşüb müridi olmasının həm zaman, həm də məkan baxımından imkansızlığını vurğulayır. Ancaq Atəşin qeyd etdiyi bu tarix, Nizaminin adı çəkilən Şeyxin müridi olması tezisini ortadan qaldırmağa yetərli bir dəlil deyildir”. Akalın şairin ümumiyyət tərəfindən qəbul edilmiş doğum tarixi ilə (1135-1145) Şeyxin yaşam tarixində zaman uyumsuzluğu olmadığını qeyd edir. Amma “Tarixi-Güzidə”də adı çəkilən şeyxin ölüm tarixinin 457/1064-cü il olduğunu və belə olan halda Nizami Gəncəvinin şeyxinə müridlik edə bilməyəcəyi həqiqətinin üzə çıxdığını yazır.

Doğrudur, tədqiqatçıların əksəriyyəti şairin ərəb və fars dilli mənbələrdən qidalandığını xüsusi vurğulayırlar. Hətta E.Bertels ikinci qaynağın poemanın yaranmasında əsas rol malikliyinə təsdiqləməyə çalışır. Nizami əsərdə təsvir etdiyi bəzi epizodların hardan gəldiyini açıqlamasaydı, deyilənlərin mütləq şəkildə qəbulu şübhə doğurmazdı. Lakin zəmanəmizə gəlib çatan ərəbdilli əlyazmalarla poemanın müqayisəsi çoxlarını bu qənaətlərə ehtiyatla yanaşmağa vadar edir. Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu özünü doğrultmur. Çünki hər bir böyük və qüdrətli imperiyada çoxsaylı xalqlar yaşasalar da, onları çox hallarda ümumi din, ümumi yazı dili birləşdirsə də, mədəniyyət amillərini kökdən gələn ayrı-ayrı adət-ənənələrdən, məişət faktorundan, torpaqla, qanla keçən cəhətlərdən, milli ruhdan ayıraraq bir qazanda qaynatmaq hər hansı bir qüvvənin imkanı xaricində olmuşdur. İslam dünyasında ümumi prinsiplərin, məsələn, ədəbiyyatda forma

əlamətlərinin bir-birinə keçməsi danılmazdır. Əruz vəzni ərəb şeirindən bütün müsəlman xalqlarına miras qaldığı kimi, ənənə və varislik məsələsində də ancaq mədəni əlaqələr zəminində incəsənətin, musiqinin bir-birinə yaxınlaşması, birinin digərinə təsiri mümkündür. Lakin ərəb xilafəti dövründə mühüm, özül sayılan dil amili (çünki Quran ərəbcə yazılmışdı) belə uzun müddət mütləq şəkildə qorunub saxlanmamışdı, əvvəl fars, sonra türkün xeyrinə güzəştə gedilmişdi və bütün bunlar “ərəb-müsəlman sinkretik mədəniyyəti”nin türkdən asılılığını göstərir. Ərəbin hakimliyinin ən qüdrətli çağlarında Mədinədə yaşayıb-yaradan, öz ata-baba yurdundan tamamilə uzaq düşən Musa Şəhavətin, İsmayıl ibn Yasərin yaradıcılığında da öz kökünə və soyuna bağlılığı əsaslandırılan faktlar aşkarlanmışdır. Halbuki hər iki sənətkarın dövrümüzə ancaq bir neçə seçmə şeiri gəlib çatmışdır və onlara təsadüfi olaraq orta əsrlərin başlanğıcına aid təzkiyələrdə “əl Azərbaycani nisbəsi” möhürü vurulmamışdı.

Məcnunluq dünyaya İslam pəncərəsindən boylanan yeni baxış, təfəkkürdə mühitin məlum olaylarından doğan elə bir anlam idi ki, insan ruhunda çevrilişə, köklü dəyişikliyə, zülmün, haqsızlığın məhvinə xidmət etmişdi.

Bu mənada T.Xalisbəylinin Y.Z.Şirvaninin obyektiv səbəblərə görə diqqətdən kənar qalmış dolaşq mülhizələrinin elmi dəlil kimi ətraflı şərhə təəssüf doğurur. Çünki “Leyli və Məcnun”un mənşəyini İslamdan qabağa aparmaq Nizaminin aşladığı ideyanı və məcnunluğun mahiyyətini heçə endirmək deməkdir. “Babilistan variantına əsasən Kis (Qeys) müvəffəqiyyətlə öz sevgilisi ilə birləşir. Bir azdan sonra Kis (Qeys) başqa bir qadına vurularaq Lilakesə (Leyliyə) xəyanət edir. Axırda Kis (Qeys) Lilakesi (Leylini) ataraq ölümünə səbəb olur”.

Maddi və ruh dünyalarının müstəqil olaraq öz daxillərində və qarşılıqlı olaraq bir-biriləri ilə elə bir düzənli tarazlıq, əks olunmalar var ki, biz onları yalnız ümumiləşdirilmiş şəkildə, qabarıq halda təsəvvür edib qavraya bilirik. Lakin maddi və ruh dünyalarını təşkil edən ayrı-ayrı sahələrə xüsusi diqqət yönəlt-

məklə istədiyimiz, təsəvvür edə biləcəyimiz mücərrəd və ya dəqiq nəticələrə gələ bilirik. Bəşəriyyət tarixinin irəli inkişafı, müasir dövrdəki açılmış elmi nəticələri ilə riyaziyyat, fizika, kimya, biologiya və s. elmlərə aid olan dəqiq və yekun məntiqi qanunlarla maddi dünyanın ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf xüsusiyyətlərini dərk edib qavrayırıq. Nisbi səviyyədə olsa da eyni inkişaf nəticəsinə biz dünya xalqlarının şifahi xalq ədəbiyyatını (dünya qavrayışları, baxışlar, inanclar, əfsanələr, nağıllar, dastanlar və s.) və ayrı-ayrı dünyəvi deyilən və qeyri-dinləri incələməklə ruh dünyasına da gəlib çatmışıq. Lakin etiraf etməliyik ki, ruh səviyyəsində hələ biz maddi aləmdəki dərk etdiyimiz məntiqi qanunlar kimi qətiyyətli yekun nəticələrə yetişə bilməmişik. İnanırıq ki, yaxın gələcəkdə ruh aləminin inkişaf qanunlarına bizlər dini vəsvəsə, keçmişdən genlərə hopmuş təşvişlər, tərəddüdlərlə yox, soyuqqanlı surətdə elmi qanunlar kimi yanaşacağıq. Nəyə görə bir olan Tanrını dərk etmək üçün yəhudiliyin, xristianlığın, islamın, buddacılığın və s. inancların daşıyıcıları işıqlanmaq üçün bir-birindən kəskin surətdə fərqlənən dualar və ayinlər icra edirlər, bunları yerinə yetirdikdə isə uyğun olmayan sayı da təkrarlayırlar və hər dinin mənsubu qəti surətdə sərhədlənmiş, ölçülüb-biçilmiş sayda dua oxuyub səcdə edir. Eyni ilə nə üçün semit-hamitlərin ruhunu oxşayan rəqəmlər hind-avropalılarda, türksoylularda böyük əhəmiyyət daşıyırlar, yaxud da əksinə? Bizləri öz ovsunlarında, sehlərində saxlayan bu dini və inanc ölçülərini dərk edib qavramağa cürət verən də elə bunların tədricən ayrılıb inkişafına təməl və səbəb olmuş dünya xalqlarının şifahi ədəbiyyatlarının inkişaf tarixidir.

N.Gəncəvinin seçkin ümumbəşəri dühalardan olmasını onun yaradıcılığını diqqətlə incələmədən də müəyyən etmək olar. XII-XIII əsrdə islamiyyətin və türklüyün bütün sahələrdə ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığı bir dövrdə o həm islamın dini-ruh dəyərlərini, həm də türklüyün məğrur, qürurlu gerçəkliyini, ümumbəşəri insanlıq dəyərlərindən aşağıda tutur. Qeyd etdiyimiz kimi, bu keyfiyyətlər yuxarıda adlarını çəkdiyimiz dünya klassiklərində

yox dərəcəsindədir. Buna görə də N.Gəncəvi ulu Nəsimi kimi peyğəmbərlər qatında olmaqla, Tanrıya öz ideallarına görə daha yaxındır. Bəllidir ki, təbəqələrə böldüyümüz sevgi mərtəbələrinin alt qatları olmasa, yuxarıdakılar dayana bilməz, uçub tökülər. N.Gəncəvidə yüksək dərəcədə milli türk sevgisi olmasaydı, humanizm və Tanrıya yaxın mərtəbələrə çata bilməzdi. Buna görə də ədəbiyyatı Firdovsi, Dante, Şekspir, Tolstoy və s. yaradıcılıqları, onların idealları səviyyəsində dəyərləndirib, qiymətləndirənlər N.Gəncəvini haqq etdiyi səviyyədə görə bilmirlər. Nizami humanizmi ondan sonra gələn Qərb intibahçılarının, daha sonra digər ədəbi istiqamətlərin humanizmindən daha geniş və üstündür. Onları minilliklər, yüzilliklər ərzində fasilə vermədən öz siyasi-hərbi və milli-mədəni təsirlərində saxlayan türklər və qısqançlıqla onların tarixi varlıqlarını qəbul etmək istəməyənlər öz ucuz, sönük milliyyətçiliklərlə Nizamini qiymətləndirərək özlərinə də aid edə bilmirlər, türklüyünü də etirafə cürətləri çatdırır. Çünki N.Gəncəvi udulmayacaq qədər çox nəhəngdir, ucuz satılmayacaq qiymətdə də çox dəyərlidir.

N.Gəncəvinin yaradıcılığında rəqəm anlayışı bəllidir ki, öncə “Xəmsə”nin – beşliyin adından başlayır. “Xəmsə”yə, beşliyə nə səbəbə müraciət etməsi tədqiqatçıların diqqətində kifayət qədər olduğundan bu məsələyə bir daha qayıtmırıq. Nizamidən sonra “Xəmsə” davamçıları 7-lik və 9-luğa keçmişlər. 5, 7 və 9 məsnəvidən ibarət əsərlər toplusu yaratmaq T.Məmməd tərəfindən şairlərin islami dünyagörüşü ilə əlaqələndirilir (Məmməd: 2010, 10-11).

Dahi şair olan N.Gəncəvi eyni zamanda dövrünün görkəmli filosofu idi. Yaradıcılığının fəlsəfi aspektdə tədqiqi göstərir ki, Nizami dünyanın Allah tərəfindən yaradıldığını qəbul etmiş, lakin ortodoks dini görüşlərlə razılaşmamış, obyektiv gerçəklə bağlı məsələlərə elmi cəhətdən yanaşmışdır.

Filosof alimlərimiz dahi şairin fəlsəfi görüşlərinin ziddiyətli təkamül yolu keçdiyini əsaslandırmağa çalışırlar. Belə ki, o, bəzən Allahla təbiəti eyniləşdirən panteizm, bəzən isə dünyanın çoxluğu və sonsuzluğunu qəbul edən materialist baxışa meyil

göstərmişdir. Şairin elmi dünyagörüşünü geniş tədqiq etmiş Əhmədağa Əhmədov çox haqlı olaraq belə nəticəyə gəlmişdir ki, ona “şair-alim” demək daha düzgün olardı.

Dahi şair və böyük alim olan Nizaminin əsərlərində təbiət-şünaslıq, riyaziyyat, astronomiya, kosmologiya, fəlsəfə, ilahiyat, tibb, etika, musiqi və s. elmlərə aid zəngin və dərin elmi mahiyyətə malik olan məlumatlara rast gəlirik. Bütün bunlar ona dəlalət edir ki, N.Gəncəvi öz dövrünün bütün elmlərinə dərindən yiyələnən böyük alim olmuşdur.

Maddə ilə məkanın ayrılmaz məfhum olduğunu qəbul edən filosof-şair obyektiv gerçəkliyin əsasını təşkil edən dörd ünsürü qeyd edir və göstərir ki, bütün bunları Allah yaratmışdır:

Cəhətin başına altı yaxa saldı,

Yerin qucağına dörd gövhər atdı.

Ə.Əhmədov qeyd edir ki, N.Gəncəvi hərəkətin özünü yox, daha dərinə gedərək hərəkətin mənbəyini axtarır. O, fələklərin özbaşına fırlanmasının səbəbini və mənşəyini belə şərh edir: “Bəli, hər bir bilici başa düşür ki, Dolananı bir Dolandıran var” (Əhmədov: 1992, 8).

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində dini baxış

Şeyx Nizami bütün poemalarını Allahın adı ilə başlayır. “Sirlər xəzinəsi” poemasında birinci misra Allahın adıdır, ikinci misrada isə deyilir ki, bu ad “əzəmətli bir xəzinənin açarıdır”. Əsərlərinin təhlili göstərir ki, Şeyx Nizami Allahı, Peyğəmbəri, Quranı səmimi qəlbdən sevən, onlara etiqad bəsləyən təmiz qəlbli, xeyirxah əməlli bir müsəlmandır. O, islam dinini sevir, bəşəriyyəti faciələrdən xilas etmək, insanlara sülh, azadlıq, qardaşlıq, bərabərlik və xoşbəxtlik bəxş etmək yollarını İslam dinində görür. Nizami öz əsərlərində İslam dininin nəzəri əsasını təşkil edən üsuli-dini (tövhid, ədl, nübuvvət, imamət, məad) dönə-dönə bəyan edir, Quranın göstərişlərini əsas götürür, müvafiq ayələrin dəqiq məzmununu öz beytlərinə daxil edir. Beləliklə, Nizaminin dünyagörüşündə elmi və dini baxışların vəhdətini

görürük. Dahi şair və filosof olmaqla yanaşı, böyük tərbiyəçi və müəllim olan N.Gəncəvinin əsərlərində tərbiyənin demək olar ki, bütün tərkib hissələri ilə bağlı dəyərli fikir və ideyalara rast gəlirik. Lakin ağıl tərbiyəsi ilə bağlı fikirlər onun pedaqoji görüşləri sistemində daha önəmli yer tutur (Apoyev: 2008, 36).

Bismillahir-rəhmanir-rəhim! sözləri ilə başlanan “Sirlər xəzinəsi” poemasının əvvəlində dünyanın ilkini, varlığın və bütün nemətlərin yaradıcısı Tanrıya – Allaha mədhiyyə söyləyir.

Qəmi dağıtsan deyə sevincə gülüş qatdı,

Zöhrəni göylər üçün şən çalğıçı yaratdı

(Gəncəvi Nizami: 2004 (1), 26).

Şairin “Xəmsə”sinin ilk əsəri “Sirlər xəzinəsi” Sənai Qəznəvinin “Hədiqətül həqayiq” məsnəvisinə nəzirə olaraq yazılsa da, müəllif kitabının istər quruluşunda, istərsə də üslubunda yenilik edərək onu fərqli və gözəl bir tərzdə oxucularına təqdim etmişdir. Sufi didaktikası, əxlaq və ictimai motivlər mövzusunda yazılan bu əsərdə 20 məqalə üzrə müxtəlif məsələlərə dair baxışlar irəli sürülür, hər məqalədən sonra ona uyğun hekayə verilir. Şairin belə bir üslub seçimi həm oxucularını nəsihətamiz göstərişlərin quru və yeknəsək düsturlarından qoruyur, həm də ayrı-ayrı mövzuların hekayə və ya təmsil vasitəsilə daha anlaşılqı şəkildə ifadəsinə xidmət edir. Belə bir üslub Qurani-Kərimə xasdır və bu cəhətdən “Sirlər xəzinəsi” şairin digər məsnəvilərindən fərqlənir.

Quran vəhy yolu ilə nazil olan səmavi kitab olmaqla yanaşı bütün elmləri, bəşər həyatının mühüm cəhətlərini, cəmiyyəti düşündürən və narahat edən məsələlərin cavabını, müsəlman icmasının istək və tələblərini özündə ehtiva edən səmavi kitabdır.

Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisini digər əsərlərindən fərqli olaraq daha çox Quran üslubuna uyğun şəkildə yazmağa çalışmışdı: əvvəlcə bir mətləb nəzərə çatdırılır, sonra isə ona uyğun ibrət, nəsihət, hikmət dolu hekayə və təmsil işlənir. Təbiidir ki, sonda müvafiq ibrətamiz nəticə çıxarılır.

Quran üslubuna xas başqa bir cəhət də ondan ibarətdir ki, burada qoyulan mövzular başqa kitablarda olduğu kimi, fəsilərə

və bölmələrə ayrılır. Eyni mövzu və mətləb bir çox surə və ayələrdə verilir və hətta təkrarlanır ki, bu da onları təkidlə xatırlatmaq məqsədi daşıyır. Məsələn, Musa, İbrahim, Nuh və başqa peyğəmbərlərə aid əhvalat və qissələr müxtəlif surələrdə verilir. Yaxud Allahın birliyinə, Onun peyğəmbərlərinə və Axirət gününə iman müxtəlif surə və ayələrdə təkrarlanır. “Sirlər xəzinəsi”ndəki məqalələri mütaliə edərkən oxşar bir mənzərə ilə qarşılaşırıq.

Birinci söhbət insanın yaranışına həsr olunur. Adəm günah işlədir, ona görə də cənnətdən Yerə qovulur, səhvini başa düşəndən sonra Allahın vəkili təyin edilir. Allahdan qorxmaq və ona qeyri-şərtsiz tabe olmaq lazımdır. Yalnız bu halda insan heç bir təhlükəyə məruz qalmır. İnsan özü tərbiyələnməli, az şeylə qənaətlənməlidir. Belə bir hadisə söyləyir: bir adil şah elədiyi yaramazlığa görə ondan üzr istəyən zalım padşahı yuxuda görür. Hekayət insanları səhvləri etiraf etməyə və onları düzəltməyə çağırmaqla bitir.

Nizami ilk dəfə olaraq Allah kəlamını şeir qəlibində işlətməmişdir. Burada işlənən “gənci-həkim” (həkim xəzinəsi) ifadəsi həm Allaha və həm də Qurani-Kərimə aiddir; Allahın və Quranın adlarından biri “həkim”dir. Allahın həkim adına 80-dən çox Quran ayəsində işarə vardır, 3 ayədə isə Quran “həkim” adı ilə verilir. Yəni həm Quran, həm də hikmət xəzinəsi Allahın adı ilə açıla bilər. Quran doğrudan da, “Bismillahir-rəhmanir-rəhim”lə açılır, eyni zamanda hikmət xəzinəsinin qapısını da Allahın adı ilə açmaq olar.

Odur fikrin əvvəli, odur kəlamın sonu,

Nə iş görsən, Tanrının adıyla qurtar onu

(Gəncəvi Nizami: 2004 (1), s. 23).

Bu beyt Nizaminin Allaha olan etiqadını daha qabarıq şəkildə göstərir. Müəllif fikrini Allahla başladığı kimi, sözünün sonunu da Onun adıyla bitirməyi düşünür. Şair Allahın birliyini və başqa sifətlərini vəsf edərkən Qurandan iki yöndə faydalanır:

1. Ayələrin məzmunu;

2. Onların ifadə üslubu.

Nizami əsərinin “Tövhid və münacat” bölümünü:

Ey bütün varlıqlara bu dünyada can verən,
Gücsüz torpağa belə qanad verən, qan verən!

(Gəncəvi Nizami: 2004 (1), s. 27).

– beyti ilə başlayır ki, bu da Allahın iki – xaliq və qüdrət sifətini bəyan edir. Həmin sifətlər Ənam: 102, Rəd: 16, Zumər: 63, Mumin: 62, Həşr: 24 və onlarla başqa ayələrdə verilir.

Quran mətninin böyük bir qismini moizə və nəsihət kimi didaktik-əxlaqi motivlər təşkil edir ki, bunların əksəriyyətində insan fəzilətinin önəmli cəhətləri öz əksini tapır. Həmin motivlərin təbliği və izahında isə hekayə, qissə və təmsillərdən istifadə olunur. Eyni motivlər müxtəlif surələr və ayələrdə, bəzən də təkrar-təkrar diqqətə çatdırılır. Həmin ülubun hədəfi önəmli məsələləri yaddaşlarda və psixologiyada həkk etməkdir.

“Sirlər xəzinəsi”ndə insan və onun fəziləti barədə verilən məqalələr və onlarla əlaqədar işlənən hekayələr Quran üslubu üzərində tənzimlənmişdir.

İnsan və onun fəziləti məsələsi bir çox məqalələrdə öz ifadəsini tapır: 1-ci məqalədə Adəmin yaradılışı və ardınca ümitsiz padşahın bağışlanması dastanı verilir, 7-ci məqalədə Adəmin fəzilətindən bəhs edilir. Ara-sıra başqa məqalələrdə də bu mövzuya toxunulur. 1-ci məqalənin 4 və 5-ci beytləri birbaşa Quran ayəsinə işarədir.

“Xosrov və Şirin” poemasının ön sözündə şair Allahdan həqiqət yolunu göstərməyi, ona yaradıcı olduğunu bildirən dil verməyini, könlünü nurla işıqlandırmağı istəyir:

Davudtək könlümü təzələ hər an,
Qalxsın Zəburumun şöhrəti haman

(Gəncəvi Nizami: 2004 (2), 23).

Şair Xosrov və Şirin haqqında dastanı arvadı Afaqın xatirəsi ilə tamamlayır, dua edir ki, tanrı türk qızından olan oğlunu qorusun. Yeddi yaşlı oğlu Məhəmmədə biliyə sahib olmağı, ilahi elmlərə yiyələnməyi tövsiyə edir. Xosrov yuxuda onu islamı qəbul etməyə çağıran peyğəmbəri görür. Lakin o, buna əməl etmir. Xosrov və Şirin xəzinə saxlanılan yerə gəlirlər, sandığın içərisində Məhəmmədin gəlişi barədə həkk olunmuş lövhə

tapırlar. Şirin Xosrovu bu işarəyə diqqət verməyə çağırır. Xosrov isə öz ulularının yolundan və adətindən dönmək istəmir. Peyğəmbərin Xosrovun adına göndərdiyi, onun cırıb atdığı məktubun məzmunu açıqlanır. Məhəmmədin duasına görə, Xosrovun hökmranlığı çökür, onu oğlu qətlə yetirir, ölkəni ərəblər zəbt edir. Beləliklə də, Xosrovun ulularının dini itir.

Səhər beş növbəti sanədi o yerə,
Axşamsa dörd balınc qoydu göylərə

(Gəncəvi Nizami: 2004 (2), 467).

Şərq ədəbiyyatında “Leyli və Məcnun” mövzusunda ilk bitkin süjetə malik irihəcmli əsər yazan Nizami Gəncəvinin eyniadlı poemasının qaynaqları haqqında iki istiqamətdə tədqiqatlar mövcuddur. Əsərin ərəb rəvayətlərinin əsasında qələmə alındığını, Nizaminin məhz Məcnun təxəllüsü ilə şeirlər yazan Qeys ibn-Müləvvəhin rəvayətə çevrilən həyat tarixçəsini ərəbdilli məxəzlərdən götürdüyünü təxmin edənlərlə yanaşı, onun xalq yaradıcılığından bəhrələndiyini, Nizami dövründə artıq Azərbaycan folklorunda xalq arasında geniş yayılan mövcud bir dastandan istifadə etdiyini söyləyənlər də var.

Bu müddəalardan hər ikisinin müəyyən mənada doğru olduğunu hesab edirik. Belə ki, Nizami adı gedən əsərində bir neçə yerdə həm “iliyə qədər bədəni çürümüş fars əsilli, ərəb dilli” birisindən bəhrələndiyini göstərir, həm də xalq sənətçilərindən də eşitdiklərinə istinad etdiyini bədii şəkildə ifadə edir.

“Leyli və Məcnun” poemasında dünyanın yaradıcısı, yol göstəricisi Allah təriflənir, sonuncu peyğəmbərə mədhlər deyilir, şahlardan üstün tutulur.

Bu beş vaxt namazıdır əsli tövbənin,
Beş növbə təblidir qapında sənin

(Gəncəvi Nizami: 2004 (3), 22).

Beləcə dünyada hər şey başlanğıcdakı dünya modelinin ana-loqu kimi eyni formada doğulub inkişaf edir. Nizami poemasının quruluşunun həmin strukturla üst-üstə düşən tərəfləri çoxdur. Diqqət yetirsək, görərik ki, başqa əsərlərinin girişində olduğu

kimi “Leyli və Məcnun”da da yaxşı, yaxud pisi, xeyir, yaxud şəri meydana gətirən Allahdır. Tövhid və nət hissələrində Tanrının dünyayaratmada gördüyü bütün işlər İslam mifologiyasına və Azərbaycan türklərinin ilkin inanclarına əsasən verilir. Sonra şair Allahın yer üzündəki seçmə insanlarından bəhs açır. Adəmdən başlayaraq Məhəmmədə qədər olan əksər peyğəmbərlərin – Musa, Yaqub, Süleyman, Davud, Yusif və İsanın həyatının ibrətə-miz məqamlarını poetik dillə diqqət mərkəzinə çəkir. Şair bir növ göylə yer arasında körpü yaradan həmin müqəddəs insanların fəaliyyətindən ibrət aynası kimi faydalanır. Ümumiyyətlə, Nizaminin məhəbbət dastanını ilkin təsəvvürlərdəki strukturla müqayisə etdikdə məqsədli şəkildə onları təkrarladığının şahidi oluruq.

“İskəndərnamə” poemasının “İqbalnamə” hissəsində Allahın təkliyi, kainatın ondan qüvvət alması qeyd olunur, ona minacat deyilir, son peyğəmbər təriflənir. Kitabın yazılma səbəbi izah edilir. Vurgulanır ki, hər dövr uyğun tələblər sürür.

Köhnə havaları (ahəng) dəyişər tamam,
O yeni nəğmələr (nəva) bəstələr müdam

(Gəncəvi Nizami: 2004 (5), 21).

“İqbalnamə” əsərində N.Gəncəvi ağılın, zəkanın və bununla əlaqədar elmin təbliğini ön planda vermişdir. Hətta həmin əsərdə Allahın mədhi ağılın tərifini ilə yanaşı verilmişdir:

Ağıl bir yerdə ki, xəzinə tapar,
Allahın adını eyləyəər açar.
Allah ağıllıya nəvazişkardır,
Ağılsızlara da əlacı vardır

(Gəncəvi Nizami: 2004 (5), 17).

Dahi şairin dövründə hökm sürən mürtəcə ruhanilərin kororanə inamı ağıla qarşı qoymalarını, elmi küfrlə eyniləşdirdiklərini və alimləri amansızcasına təqib etdiklərini nəzərə alsaq, ağılı, elmi belə yüksəklərə qaldıran Nizaminin bir vətəndaş kimi cəsarətini, qorxmazlığını və mərdliyini qeyd etməyə bilmərik.

Müğənni, çal rudu, çal səhər erkən,
Mərdlik nəğməsini gətir yada sən!

Oyandır məndə də nəğmə həvəsi,
Duymayım bihudə, biməna səsi

(Gəncəvi Nizami: 2004 (5), 109).

İskəndər bütün elmlərə yiyələndən sonra dünyanı yaradanın kim olduğunu, kainatın sirlərini kəşf etməyə çalışır. Bir gecə onun yanına mələk gələrək Allahın vəhyini çatdırır: Allah onu peyğəmbərliyə layiq görmüşdür. O, dünyanı gəzib xalqları pis yoldan çəkəndirməli, Allaha itaətə çağırmalıdır. İskəndər soruşur ki, yad dillərdə danışan adamları necə başa düşə bilər. Mələk cavab verir ki, hamı ona tabe olacaq, hər yerdə onun dilini başa düşəcəklər. İskəndər qasiddən sifarişi qəbul edib səfərə hazırlaşır. Səyahətdə ona lazım olan “Sifri-əzəm”dən başqa Ərəstu, Əflatun və Sokratın da nəsihətnamələrini yazdırır. Ağillı vəzirinə isə tapşırır ki, onun üçün faydalı nəsihətlər toplusun. Ərəstunun nəsihətnaməsində nadandan uzaq olmaq, biliklərə yiyələnmək, Allahdan qorxmaq, bəd nəzərdən qaçınmaq tövsiyə olunur:

Xalqın məclisində mütrübtək şad ol,
Sərvsən, kibrdən, çalış, azad ol

(Gəncəvi Nizami: 2004 (5), 117).

H.Abdullayev, Ə.Əhmədov və digər alimlərimizin apardığı araşdırmalar göstərir ki, Nizaminin fizika, həndəsə, riyaziyyat və astronomiya haqqında bəzi elmi fikirləri kəşf xarakteri daşıyır. Müasir elmi təsnifata görə kainatın və onun daxilində olan cisimlərin mənşəyi, onların inkişafı və gələcəyi haqqında elmə astrofizika və ya kosmologiya deyilir. Qeyd olunan alimlərin araşdırmaları göstərir ki, dahi şair bu elmə də bələd olmuş, bu barədə qədim alimlərin və filosofların fikirlərini öyrənmiş, onları müqayisə etmiş, ilahiyyat təliminə və Qurana müvafiq olub-olmadıqlarını müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Bütün bu cəhətlər “İsgəndərnamə” əsərində daha aydın əks olunmuşdur. Şairin yaratdığı fəth İsgəndər bütün elmlərə bələd olsa da bununla kifayətlənmir; onu Kainatın mahiyyəti, mənşəyi, inkişaf qanunauyğunluqları maraqlandırır. O, dünyanın yaranması və inkişafı haqqında əsl həqiqətləri öyrənmək məqsədilə öz zəmanəsinin

ən bilikli filosoflarının məclisini təşkil edir. İsgəndər həmin filosoflara müraciət edərək deyir:

Bircə gün baxaraq Günəşə, Aya,
Fələyin sirrini qoyaq ortaya.
Bilək ki, bu öküz belitək çadır
Bu möhkəm yer üstdə necə dayanır?
Əvvəli necəymiş bu göyün, yerin,
Bu haqda fikrini hamı söyləsin!
Ağıla, idraka bir vəzifədir,
Bilsin ki, dünyada ilk tərkib nədir

(Gəncəvi Nizami: 2004 (5), 99).

Yeddi filosofun fikirlərini dinlədikdən sonra İsgəndər deyir ki, mən ulduzlar haqqında düşünmüşəm və belə nəticəyə gəlmişəm ki, ulduzlar öz-özünə əmələ gəlməyib. Nizaminin fikrincə hər şey, o cümlədən insan əqlini Allah yaratmışdır. Əvvəlcə əqli yaradan Allah onun mahiyyətini insanlardan gizli saxlayıb. Qalan hər şeyi insan öz əqli ilə dərk edə bilər: bu şərtlə ki, insan onları dərk etməyə qadir olsun, yəni kamil olsun.

Nəticə

Sovet ideologiyasının əsiri olmuş bəzi alimlərin yazdığı kimi Şeyx Nizami heç də ateist olmamış, əksinə onun dünyagörüşündə dini baxışlar (dünyanın Allah tərəfindən yaradılması və s.), inam və etiqad məsələləri mühüm yer tutur. Ə.Əhmədov şair-filosofun elmi dünyagörüşü ilə yanaşı, dini baxışlarını da dərinlən tədqiq edərək elə qənaətə gəlmişdir ki, Nizami “həm batini, həm də zahiri gözlə xilqətdə olan incəliklərə baxır, təbiətin ən qüdrətli bir “ustad əli” ilə yarandığına özü əmin olduğu kimi oxucunu da bu qənaətə gətirir”.

QAYNAQLAR

1. Akalın Nazir. “Nizami-yi Gencevinin Hayatı, Edebi Kişiliği və Eserleri”, Bilig, Türk Dünyası Sosial Bilimler Dergisi, sayı: 7, Güz – 1998, s. 67-92

2. Apoyev Bayram. Nizami Gəncəvi irsindən pədaqoji prosesdə istifadənin sistemi (Dərs vəsaiti). – Bakı: Mütərcim, 2012. – 216 s.

3. Apoyev Bayram. Nizami Gəncəvinin pədaqoji görüşləri. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2008, 244 s.

4. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 30 dekabr 2011-ci il

5. Devletşah. Tezkire-i Devletşah, çeviren: prof. Necati Lugal, İstanbul: Milli Egitim Basımevi 1990

6. Əhmədov Əbdülhəsən. Nizami-elmşünas. Bakı, Azərnəşr, 1992, 274 s.

7. Gəncəvi Nizami. Sirlər xəzinəsi. Tərcümə edən: Xəlil Rza Ulutürk. Elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 264 s.

8. Gəncəvi Nizami. Xosrov və Şirin. Tərcümə edən: Rəsul Rza. Elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2004, 392 s.

9. Gəncəvi Nizami. Leyli və Məcnun. Tərcümə edən: S.Vurğun. Elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 288 s.

10. Gəncəvi Nizami. Yeddi gözəl. Farscadan tərcümə edən: Rahim Məmməd. Elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 336 s.

11. Gəncəvi Nizami. İskəndərnamə. İqbalnamə. Elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 256 səh.

12. İsgəndərova Xədicə. Nizami və türklük. Namiz.diss. avto-referatı. Bakı, 2006, 21 s.

13. Məmməd Tahirə. Osmanlı şairlərinin yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatı ənənələri. Bakı, Mütərcim, 2010, 40 s.